

त्रयोदशः पाठः

अस्यां राजस्थान-भूमौ अन्नोत्पादने न्यूनाधिक्यं भवतु नाम, परन्तु वीरोत्पादने अत्र कदापि न्यूनता नासीत्, अतएव वीरप्रसविनी भूरियमुच्यते इतिहासविद्भिः कविभिश्च। यथा अत्रत्य महाराणा-प्रतापस्य यशोगानं सर्वत्र श्रूयते तथैव भरतपुरस्य महाराजः सूरजमलः अपि आभारतम् अतीव प्रसिद्धोऽस्ति। अस्मिन् पाठे तस्यैव अमलं जीवन-चरितम् अतिसंक्षेपेण प्रस्तूयते।

महाराजः सूरजमलः विजयते

महाराजस्य सूरजमलस्य जन्म वसन्तपञ्चम्याम् (१३ फेब्रुवरी-दिने) १७०७ तमे ईस्वीयवर्षे अभवत्। स हि महाराजस्य बदनसिंहस्य ज्येष्ठपुत्रः तस्योत्तराधिकारी चासीत्। सूरजमलस्य अपरम् एकं नाम सुजानसिंहः इत्यासीत्। अष्टादश-शताब्दस्य भारतस्य नायकेषु अन्यतमः आसीत् सूरजमलः। तस्य जनिः तदा अभूत् यदा भारतदेशस्य राजनीतिः अत्यन्तं दोलायमाना आसीत्, भारतं च विध्वंसक-शक्तीनां बाहुपाशे सर्वथा निबद्धम् आसीत्। नादिरशाहः, अहमदशाहः अब्दाली इत्येताभ्यां पापिभ्याम् उत्तर-भारते महता प्रमाणेन नरवधा: गोवधाश्च क्रियन्ते स्म, तीर्थानि मन्दिराणि च विध्वस्तानि क्रियन्ते स्म। भारतं लुण्ठितुम् आगच्छतः बाह्याक्रमणकारिणः निरोद्धुं न कोऽपि शासकः सज्जः आसीत्।

मल्लेषु मलः सूरजमलः शरीर-सौष्ठवस्य, सौन्दर्यस्य, सरलतायाः, चारित्रिक-दृढ़तायाः, धार्मिकतायाः, वीरतायाः, करुणायाः, त्यागस्य, बलिदानस्य, शरणागत-रक्षणस्य, प्रजावात्सल्यस्य, राष्ट्रवादस्य, सर्वपन्थसमादरस्य च साक्षात् प्रतिमूर्तिरासीत्। सूरजमलः स्वकालखण्डस्य अत्यन्तं दुर्धर्षः, अतिशयेन तेजस्वी, नितान्तं नीतिनिपुणः, अद्वितीयश्च योद्धा आसीत्। तेन प्रायशः सप्तसु महत्युद्घेषु विजयश्रीः चुम्बिता। कविः सूदनः स्वकीये 'सुजानचरितम्' इति काव्ये तेषां सप्त-युद्धानां रोमाञ्चकं सजीवं च वर्णनम् अकरोत्।

रणाङ्गणे पाणियुगलेन खड्गं चालयन्तं तं वीक्ष्य तस्यारयोऽपि विस्मिताः जायन्ते स्म। युद्धरतस्य मल्लस्य अस्य शौर्य-वर्णनं कुर्वन् प्रसिद्धः कविवरः सूर्यमल-मिश्रणः 'वंशभास्कर'-ग्रन्थे डिंगल-भाषायां लिखति-

सहो भलैं ही जट्टनी, जय अरिष्ट अरिष्ट।
जिहिं जाठर रविमल हुव, आमेरन को इष्ट।।

अस्य पद्मस्य हिन्दीच्छाया किञ्चिदित्थम् —

नहीं जाटनी ने सही, व्यर्थ प्रसव की पीर।
जन्मा उसके गर्भ से, सूरजमल सा वीर॥

महाराणा-प्रतापस्य छत्रपति-शिवाजिमहाराजस्य चाऽनन्तरं महाराजः सूरजमलः एव सः वीरः यः उत्साह-साहस-चातुरी-दृढ़तादिबलेन मुगलसाम्राज्यस्य उपरि प्रत्यक्षं प्रहारम् अकरोत्। तत्समक्षं मुगलानाम् अहङ्कारस्य नैकवारं पराजयः अभवत्। मीरबख्शी सलावतखान-सदृशः शासकोऽपि तेन सह सन्ध्यं करोति यद् अद्यारथ्य अहं पिप्पलवृक्षच्छेदनं-गोहननं-मन्दिरादिधंसनं च नैव करिष्यामि। इदं सूरजमलस्य प्रभावशालितायाः एकं निर्दर्शनम्। तदानीन्तनः न कोऽपि भारतीय-शासकः मल्लेन तुल्यः दृश्यते। अष्टादश-शताब्दस्य प्रायशः सर्वेऽपि इतिहासज्ञाः वृत्तान्त-लेखकाश्च तं मुक्तकण्ठं प्रशंसन्ति।

जाट-जातौ सूरजमलः तदेव स्थानं धते यत्खलु स्थानं विदेशीयेषु प्लेटो-नेपोलियन-लूथर इत्यादीनामस्ति। कश्चिदेकः लेखकस्तु तं ‘जाट-प्लेटो’ इति विरुद्देन भूषितवानेव। हिन्दु-इतिहासज्ञाः तं १८ शताब्दस्य ‘कनिष्ठः’ इति मुस्लिमाश्च तं ‘अन्तिमः प्रतापी हिन्दु-नरेशः’ इति घोषितवन्तः। औपचारिक-शिक्षा-रहितोऽपि सूरजमलः वस्तुतः समकालीनेषु वीरेषु भीमः, नीतिज्ञेषु कृष्णः, अर्थशास्त्रज्ञेषु च कौटिल्यः आसीत् इति मन्यते। सैव्यद गुलाम अली नकवी स्वीये ‘इमादुस्सादात’ इत्याख्ये ग्रन्थे लिखति यत् राजनीतेः, राजस्वस्य, नागरिक-न्यायस्य च प्रबन्ध-नैपुण्ये आसफजाह-बहादुर-निजामं विहाय हिन्दुस्थाने तत्समये नैकोऽपि कश्चिद् ततुल्यः आसीत्।

‘इळा न देणी आपणी’ इति मातृशिक्षां पालयन्, ‘धर्म्याद् हि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते’ इति गीतोपदेशं च परिपालयन् राष्ट्रधर्म-रक्षणाय प्राणान् पणीकृत्य अपि युध्यमानः २५ डेसेम्बर १७६३ ई. इति दिवसे रणे चाभिमुखे हतः।

प्रताप इव, शिवाजी इव, बन्दा बैरागी इव, गुरुगोविन्दसिंह इव च महाराजस्य सूरजमलस्य परमः प्रभावः अद्यापि इतिहासे गुञ्जति इव।

शब्दार्थः

दोलायमाना — अस्थिरा (डोलती हुई, झूलती हुई)। **बाहुपाशे** — भुजयोः बन्धने (भुजाओं के बन्धन में)। **विध्वस्तानि** — विनष्टानि। **लुण्ठतुम्** — लुण्ठनाय, हर्तुम् (लूटने के लिए)। **निरोद्धुम्** — अवरोद्धुम् (रोकने के लिए)। **मळेषु** — वीरेषु। **दुर्धर्षः** — अनुलंघनीयः, अनतिक्रमणीयः (जिसे आसानी से दबाया या हराया न जा सके)। **नीतिनिपुणः** — नीतौ निपुणः (नीति में चतुर)। **रणाङ्गणे** — युद्ध-क्षेत्रे। **पाणियुगलेन** — करयुग्मेन (दोनों हाथों से)। **अरयोऽपि** — शत्रवः अपि। **वीक्ष्य** — दृश्वा। **खड्गं** — अस्मि (तलवार को)। **नैकवारम्** — बहुवारम्। **तदानीन्तनः** — तत्कालीनः (उस समय का)। **तत्तुल्यः** — तेन तुल्यः (उसके समान)। **इळा** — पृथ्वी, भूमिः। **श्रेयः** — कल्याणम्। **प्राणान् पणीकृत्य** — प्राणानां पणं कृत्वा (प्राणों की बाजी लगाकर)। **युध्यमानः** — युद्धरतः। **अभिमुखे** — सम्मुखे (सामना करते हुए)। **इळा न देणी आपणी** — स्वकीया मातृभूमिः न दातव्या।

संस्थिविच्छेदः

भूरियमुच्यते	-	भूः + इयम् + उच्यते
आसीत्	-	च + आसीत्
बाह्याक्रमणकारिणः	-	बाह्या + आक्रमणकारिणः
प्रतिमूर्तिरासीत्	-	प्रतिमूर्तिः + आसीत्
रणाङ्गणे	-	रण + अङ्गणे
तस्यारयोऽपि	-	तस्य + अरयः + अपि
चाऽनन्तरम्	-	च + अनन्तरम्
नैकवारम्	-	न + एकवारम्
शासकोऽपि	-	शासकः + अपि
अद्यारभ्य	-	अद्य + आरभ्य
वृक्षच्छेदनम्	-	वृक्ष + छेदनम्
नैव	-	न + एव
इत्याख्ये	-	इति + आख्ये
नैकोऽपि	-	न + एकः + अपि
श्रेयोऽन्यत्	-	श्रेयः + अन्यत्
गीतोपदेशम्	-	गीता + उपदेशम्
चाभिमुखे	-	च + अभिमुखे
अद्यापि	-	अद्य + अपि

अध्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. महाराजस्य सूरजमल्लस्य अन्यत् नाम आसीत् —
(अ) सज्जनसिंहः	(आ) सुजानसिंहः
(इ) सुरजनसिंह	(ई) बदनसिंह
२. महाराजः सूरजमलः आसीत् —
(अ) जाट-राजा	(आ) मराठा-राजा
(इ) सिक्ख-राजा	(ई) राजपूत-राजा
३. सूदन-कवे: सूरजमलविषयकं काव्यमस्ति —
(अ) रामचरितम्	(आ) सूरजमलचरितम्
(इ) सुजानचरितम्	(ई) भूपालचरितम्

४. 'वंशभास्कर' इति ख्यातस्य ग्रन्थस्य रचनाकारोऽस्ति —

५. सुरजमल्लस्य कालः अस्ति —

- (अ) नवमी शती ई.
 (आ) दशमी शताब्दी ई.
 (इ) अष्टादश-शताब्दी: ई.
 (ई) विंश-शताब्दि: ई. ()

६. धर्माद् हि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते — इति वचनमस्ति —

लघुत्तरात्मक-प्रश्ना:

१. महाराज-सूरजमल्लस्य पितुर्नाम किमासीत् ?
 २. 'जाट-प्लेटो' कः कथ्यते ?
 ३. सूरजमल्लस्य औपचारिक-शिक्षा-विषये भवन्तः किं जानन्ति ?
 ४. सुजान-चरित-काव्ये सूरजमल्लस्य कति युद्धानां वर्णनम् उपलभ्यते ?
 ५. सूरजमल्लस्य जन्म कदा अभवत् ?
 ६. सूरजमल्लस्य मृत्युः कदा कथं च अभवत् ?

निबन्धात्मक-प्रश्ना:

१. सूरजमल्लस्य जन्म-समये भारतवर्षस्य परिस्थितिः कीदृशी आसीत् ?
 २. सूरजमल्लमहाराजस्य ग्रनान् वर्णयन्तु।

उत्तर-माला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्ना

१. (आ) २. (अ) ३. (इ) ४. (आ) ५. (इ) ६. (अ)

